

УДК 94(477.54) «1941-1945»

О. В. Дьякова

ХАРКІВСЬКИЙ ПІДПІЛЬНИЙ ОБКОМ ПАРТІЇ

У статті на підставі сучасних публікацій та архівних документів розкривається процес створення Харківського підпільного обкому партії і кадрові зміни у період його існування, робиться спроба визначити ступінь впливу вищестоящих партійних органів на умови роботи підпільників у тилу ворога.

Ключові слова: Харківська область, Велика Вітчизняна війна, Рух Опору, підпільний обком партії.

В статье на основе современных публикаций и архивных документов раскрывается процесс создания Харьковского подпольного обкома партии и кадровые изменения в период его существования, делается попытка определить степень влияния вышестоящих партийных органов на условия работы подпольщиков в тылу врага.

Ключевые слова: Харьковская область, Великая Отечественная война, Движение Сопротивления, подпольный обком партии.

In the article on the basis of modern publications and archived documents the process of creation of the Kharkov underground regional committee of party and skilled changes opens up in the period of his existence, an attempt to define the degree of influencing of higher party organs on the terms of work of underground workers in to the rear of enemy is done.

Key words: Kharkov area, Great Patriotic war, Motion of Resistance, underground regional committee of party.

Постановка проблеми. Однією із найзаплутаніших тем у вітчизняній історіографії є створення і діяльність Руху Опору в часи Великої Вітчизняної війни. У радянській історіографії приділялось багато уваги цій проблемі, про що свідчить значна кількість видань – понад 2 тис. назв [7, с. 215]. І червоною ниткою через усі публікації проходила теза про безпосереднє керівництво Компартією через мережу підпільних парткомітетів боротьбою месників проти німецьких окупантів, а також активну боротьбу самих комуністичних лідерів, залишених у тилу ворога. Однак розсекречені архівні документи відкривають нові сторінки в історії заснування і діяльності партійного підпілля, підготовки та матеріально-технічного забезпечення підпільників до роботи в умовах окупації. Тому поява нових фактів змушує дослідників нову звертатися до даної проблеми як у масштабах усієї України, так і окремих областей.

Не дивлячись на велику кількість публікацій, тема створення і діяльності підпілля у Харківській області має ще багато нерозкритих аспектів.

Аналіз актуальних досліджень. Навіть публікації останніх років не розкривають повною мірою дану тему. Спеціальної студії з даного питання поки що немає. В останній час частково до нього звертався А. Скоробогатов у своїй монографії, присвяченій окупації Харкова [7, с. 214-262]. У часописі «Слобідський край» була надрукована рецензія В.Вохмяніна та В.Неделька [1], яку можна вважати уточненням фактів, оприлюднених у монографії А.Скоробогатовим. Однак у цих публікаціях недостатньо розкриті питання заснування мережі підпільних обкому і райкомів партії в області. У загальних студіях, присвячених подіям Великої Вітчизняної війни, також є відомості про діяльність підпілля на Харківщині [3, 4], але вони перегукуються із подібними виданнями радянського часу і не надають нових фактів.

Тому **мета** даної статті є висвітлення історії заснування і реорганізації Харківського підпільного обкому партії.

Хронологічними межами статті є липень 1941 – травень 1942 рр., коли почалося створення опергрупи щодо створення партизанських загонів і підпільних організацій в області, створення й уточнення складу підпільного обкому партії, і до його знищення гітлерівцями.

Географічними межами є Харківська область, де відбувалися події, що описуються.

Виклад основного матеріалу. Заснування підпілля відбувалося згідно Директиви Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 ро-

ку, де відзначалося, що для керівництва всією боротьбою у тилу ворога «завчасно, під відповідальність перших секретарів обкомів і райкомів створювати із кращих людей надійні партійні осередки і явочні квартири у кожному місті, районному центрі, робочому селищі, залізничній станції, у радгоспах і колгоспах» [6, с. 18]. Відповідно із промовою Й.Сталіна від 3 липня і постанови ЦК ВКП(б) «Про організацію боротьби у тилу німецьких військ» від 18 липня 1941 року була створена програма всенародної боротьби проти окупантів, основною метою якої стало завдання «створити нестерпні умови для німецьких інтервентів», дезорганізувати їх зв'язок, транспорт і самі військові частини, зривати усі їх заходи, знищувати загарбників та їх посібників [5, с. 18-19]. Від партійного керівництва районів, яким загрожувала окупація, вимагалось негайне створення підпільних партосередків, переведення частини комуністів на нелегальне становище, забезпечення підпільників зброєю, грошима, коштовностями, радіоприймачами і розмножувальною технікою [6, с. 19].

Обласна опергрупа на Харківщині щодо організації партизанських загонів почала діяти 2 липня 1941 року [2, ф. П-2, оп. 31, спр. 4, арк. 11]. До її складу вносили секретарі обкому і міськкому партії О.Єпішев, І.Профатілов, Г. Петров, Максимов, В.Чураєв, О.Смирнов [2, ф. П-2, оп. 31, спр. 8, арк. 83]. Активну участь в організації підпілля в області приймали секретар ЦК КП(б)У Д. Коротченко, голова Президії Верховної Ради УРСР М.Гречуха, завідувач оргінструкторським відділом ЦК КП(б)У А.Зленко [5, с. 336-337].

Опергрупи по організації партизанських загонів створювалися в усі районах Харкова і області. Їх чисельність у районах була різною, однак до складу опергрупи обов'язково входили перший секретар і начальник райвідділу НКВС.

З наближенням лінії фронту ці ж опергрупи зайнялися і створенням мережі підпільних організацій. За існуючими тоді нормами в авангарді Руху Опору повинні були стати комуністи і, відповідно, створені підпільні комітети районного і обласного масштабу. Саме вони повинні були зосередити свою увагу на політико-масовій роботі серед населення, на організації саботажу диверсій, збиранні й передачі розвідданих у Центр, координації діяльності партизанських загонів і диверсійних груп [8, с. 303].

Щодо початку створення підпільних організацій, то визначитись конкретно коли воно розпочалося зараз важко. А.Скоробогатов вважає, що формування відбувалося у вересні-

жовтні 1941 року [7, с. 217], спираючись на те, що члени обкому отримали посвідчення на відрядження, датовані 16 вересня 1941 роком [7, с. 218]. Однак один із членів підпільного обкому І.Корзін у своїй доповідній від 10 грудня 1943 року писав, що завдання від І.Профатілова залишитися на окупованій території він отримав 3 жовтня 1941 року [2, ф. П-2, оп. 31, спр. 47, арк. 4], що при аналізі документів і публікацій на дану тему виглядає більш вірогідною.

За запропонованою ЦК КП(б)У схемою підпільна мережа копіювала існуючу структуру парторганізацій та їх підпорядкованість. Первинними були партійні групи кількістю 3-5 осіб, які створювались у містах і селах, і підпорядковувались райкому партії. Райкоми партії підпорядковувались обкому партії.

Обком партії складався із першого секретаря і кількох територіальних членів. Склад підпільного обкому підбирався і затверджувався безпосередньо ЦК КП(б)У [8, с. 302-303].

Відносно керівництва Харківського обкому партії ще й сьогодні існують суперечливі дані. У радянській історіографії відзначалося, що першим секретарем підпільного обкому партії був І.Бакулін [5, с. 336; 8, с. 305]. Цей факт не викликає ні у кого заперечень. Однак в області існують чутки, що І.Бакулін спочатку планувався запасним секретарем. Це відзначає і А.Скоробогатов у своїй монографії [7, с.216]. Рецензенти книги В.Вохмянін і В.Неделько указують, що очолити підпільний обком повинен був другий секретар обкому КП(б)У І. Профатілов [1, 15 січня], однак він евакуювався на Схід і це змусило в останній тиждень перед окупацією затвердити секретарем І.Бакуліна [1, 15 січня]. Автори рецензії, оприлюднюючи цей факт, спиралися на документи, зібрані секретарем міськкому партії у роки війни В.Рибаловим [1, 15 січня]. Цю інформацію він власноруч дописав на довідці про І.Бакуліна [9, ПДФ № 3400, арк. 1-2]. Зрозуміло, що В.Рибалов цей запис зробив не випадково, а добре знаючи про такий факт. Однак через відсутність посилення на першоджерела сьогодні важко сказати звідки з'явилося таке свідчення – із якихось документів чи ця інформація поступила від обізнаних людей.

Щоб розібратися у цьому питанні слід співставити виявлені документи, що зберігаються у Центральному державному архіві громадських організацій України (далі - ЦДАГОУ) і державному архіві Харківської області (далі - ДАХО). У ЦДАГОУ зберігається декілька списків Харківського підпільного обкому партії. І хоча на них не проставлені дати, все ж таки можна прослідкувати хронологію, як

підбиралися люди, котрі повинні були залишитися в окупованій області на керівній роботі [10, ф. 1, оп. 22, спр. 104, арк. 16, 31; спр. 595, арк. 1-7]. У ДАХО знаходиться чорний блокнот І.Профатілова з паролями і шифрами [2, ф. П-2, оп. 31, спр. 3, арк. 5-58].

Співставляючи ці документи, можна побачити таку картину. На самому початку підпільний обком партії планувався у складі 5 чоловік [2, ф. П-2, оп. 31, спр. 3, арк. 5-51; 10, ф. 1, оп. 22, спр. 595, арк. 1-7]. За записами І.Профатілова до нього увійшли Д.Єрмолаєв, В.Моспанов, І.Палілов, І.Корзін та Нагорний (як відомо, Нагорний – це псевдо; можливо, воно з'явилося раніше, ніж був підібраний чоловік) [2, ф. П-2, оп. 31, спр. 3, арк. 6, 8, 19, 28, 39, 51]. Однак у ЦК КП(б)У список потрапив змінений – навпроти посад першого секретаря та члена обкома по місту Харків ніяких прізвищ не значилося [10, ф. 1, оп. 22, спр. 595, арк. 1, 6], втім указані інші перелічені у блокноті прізвища (крім Нагорного) [10, ф. 1, оп. 22, спр. 595, арк. 2-5]. За названими членами обкому закріплювалися певні райони області, об'єднані у кущі: за Куп'янським – І.Палілов (до війни перший секретар Дворічанського райкому партії), за Богодухівським – Д.Єрмолаєв (до війни перший секретар Валківського райкому партії), за Зміївським – І.Корзін (до війни перший секретар Старосалтівського райкому партії), за Петровським – А.Моспанов (до війни перший секретар Сахновщанського райкому партії) [10, ф. 1, оп. 22, спр. 595, арк. 2-5]. Таке ж закріплення за кущами визначено й у блокноті І.Профатілова [2, ф. П-2, оп. 31, спр. 3, арк. 5-51], з уточненням із яких районів складається кожний кущ: Богодухівський – Богодухівський, Валківський, Дергачівський, Золочівський, Коломацький, Краснокутський, Липецький, Нововодолазький, Харківський сільський райони; Петровський – Барвінківський, Близнюківський, Борівський, Ізюмський, Лозівський, Петровський, Савинський райони; Куп'янський – Великобурлуцький, Вільховатський, Вовчанський, Дворічанський, Куп'янський, Печенізький, Старосалтівський, Чугуївський, Шевченківський райони; Зміївський – Балаклійський, Зачепилівський, Зміївський, Красноградський, Кегичівський, Олексіївський, Сахновщинський, Старовірівський райони [2, ф. П-2, оп. 31, спр. 3, арк. 5-51].

За другим списком, що зберігається у ЦДАГОУ, обком складався вже із 4 чоловік: І.Мисов, Д.Єрмолаєв, А.Моспанов та І.Корзін [10, ф. 1, оп. 22, спр. 104, арк. 16]. Причому першим секретарем записаний І.Мисов. Його посада до війни (секретар парткому

Харківського сільгоспінституту) та ім'я побатькові (Іван Іванович) дають підставу стверджувати, що сталася плутанина або непорозуміння, адже у наступному списку першим секретарем обкому записаний Бакулін Іван Іванович (Нагорний) – секретар парткому Харківського сільгоспінституту [10, ф. 1, оп. 22, спр. 104, арк. 31]. Щодо запасного секретаря, то за першим списком планувалося залишити Д.Єрмолаєва [10, ф. 1, оп. 22, спр. 595, арк. 17], а у другому і третьому – така посада взагалі була відсутня [10, ф. 1, оп. 22, спр. 104, арк. 16, 31].

Отже, наявність цих документів свідчить, що склад Харківського обкому партії визначився не відразу, у ньому відбувалися кількісні зміни (зменшення від 5 до 4 чоловік) і якісні (заміна однієї кандидатури першого секретаря на іншу). Причому кандидатуру першого секретаря довго не могли вибрати. Можливо, на цю посаду розглядалася кандидатура І.Профатілова, однак за якихось невідомих причин вона була відхилена (І.Профатілов очолював обласний штаб партизанського руху, що видно із звітів багатьох командирів партизанських загонів, направлених на його ім'я). Як з'явилась кандидатура І.Бакуліна напередодні окупації, на це питання поки що немає відповіді.

Про несподівані зміни у складі підпільного обкому, крім вже оприлюднених А. Скоробогатовим фактів, можна додати ще такі. По-перше, територіальні члени обкому до війни працювали першими секретарями сільських райкомів партії, а значить призначення секретарем менш досвідченої у партійній роботі людини наводить на думку, що першою кандидатурою був інший чоловік. По-друге, кожний підпільник отримував зброю, кошти, продукти харчування особисто, а матеріально-технічна база обкому партії раптово опинилась у одного із зв'язківців М.Михайловського. По-третє, про негативну роль М.Михайловського у скрутні підпільників загалом відомо із передсмертного листа І.Бакуліна: «особисто мене обікрала сім'я поважного професора Харківського інституту М.Й.Михайловського, який погодився надати мені притулок і безсовісно відмовився при німцях реєструвати мій паспорт. Сім'я цих негідників забрала майже усі мої харчі та коштовності» [2, ф. П-2, оп. 31, спр. 2, арк. 51]. У звіті зв'язкового ЦК КП(б)У А.Коротуна, що перебував у Харкові у грудні 1941 року, цей факт описаний дещо інакше: «Даньшева (зв'язкова І.Бакуліна – О.Д.) ніяк не може отримати речі Нагорного, які б його могли врятувати. Михайловський знає, що Нагорного у Харкові немає, і тому речі не віддає» (курсив мій – О.Д.) [2, ф. П-2, оп. 31, спр. 117, арк. 12]. Отже,

А.Коротун побіжно засвідчив факти про те, що І.Бакулін був призначений напередодні окупації і про те, що не всі, залишені у тилу ворога, знали про заміну першого секретаря. Однак еміграція М.Михайловського у 1943 р. засвідчує відоме твердження, що він обікрив підпільників. По-третє, у звіті І.Корзіна немає жодної згадки про І.Бакуліна, про намагання з ним зустрітися під час нетривалого перебування у Харкові [2, ф. П-2, оп. 31, спр. 47].

Щодо інших кадрових змін у складі обкому, то вони вимагають подальшого уточнення. А.Скоробогатов, спираючись на чернетку звіту обкому про діяльність підпільників оприлюднив інформацію про те, що «ще до приходу німців залишили свої райони і виїхали в глиб країни члени підпільного обкому Д.С.Єрмолаєв та І.Х.Палілов» [7, с. 223; 2, ф. П-2, оп. 31, спр. 4, арк. 125]. Однак, співставляючи цю інформацію зі списками, що зберігаються у ЦДАГОУ, то можна побачити, що це не так. Згідно другого і третього списків ЦДАГОУ І.Палілов був виведений із складу обкому [10, ф. 1, оп. 22, спр. 104, арк. 16, 31]. Це можна пояснити ситуацією, що склалася на фронті – у другій половині листопада 1941 року обстановка стабілізувалася і райони, якими повинен був керувати І.Палілов, були або неокуповані, або по ним пролягла лінія фронту [8, с. 264]. Щодо Д.Єрмолаєва, то за даними ЦК КП(б)У, він «у тилу противника не залишився, працював уповноваженим Військової ради Донського фронту» [10, ф. 1, оп. 22, спр. 104, арк. 49]. Отже, звинувачення цих чоловіків у невиконанні партійного завдання потребує з'ясування причин їх від'їзду. Адже змінити завдання їм могли і партійні керівники, причому не тільки обласні, а й ЦК КП(б)У, який у той час розташовувався у Харкові.

Після призначення до складу підпільного обкому партії А.Моспанов та І.Корзін виїхали на місце роботи і втратили зв'язок як із Харковом, так і з Куп'янськом (де до поразки у травневій битві 1942 року знаходився Харківський основний обком партії) [2, ф. П-2, оп. 31, спр. 4, арк. 125]. Як з'ясувалось пізніше, А.Моспанов загинув [2, ф. П-2, оп. 31, спр. 4, арк. 133]. І.Корзін, переїхавши до Зміївського лісу, намагався об'єднати під своїм керівництвом зосереджені там у жовтні-листопаді 1941 року партизанські загоны [2, ф. П-2, оп. 31, спр. 47, арк. 4], але не зумів цього зробити і 29 грудня пішов до Харкова [2, ф. П-2, оп. 31, спр. 47, арк. 6]. Але тут не зумів закріпитися і 25 січня 1942 року повернувся до с.Гайдари, де мешкав його зв'язківець, а 7 лютого, скориставшись наступом Червоної Армії, перейшов лінію фронту.

Отже, в окупованому Харкові І.Бакулін залишився один.

У офіційному звіті Харківського обкому партії, складеному у 1945 році, оприлюднений інший склад обкому КП(б)У: секретар І.Бакулін, територіальні секретарі І.Корзін, А.Китаєнко (секретар Залізничного підпільного райкому партії), І.Синіцин (запасний секретар Нагорного райкому), О.Мотилевський (секретар Основ'янського райкому), І.Гаркуша (секретар підпільного Заводського райкому) [2, ф. 2, оп. 31, спр. 2, арк. 37; 7, с. 217; 8, с. 336]. Крім згаданого вище І.Корзіна, всі інші перелічені товариші залишалися працювати у підпільних райкомах партії міста Харкова. Щодо завдань, поставлених перед членами підпільного обкому партії, то про нього ніде нічого не говориться. Аналізуючи документи, у яких висвітлюється процес створення підпільних райкомів партії, можна побачити, що людей залишали у ворожому тилу із початковою задачею облаштуватися та чекати зв'язкового, який і надасть основне завдання [2, ф. Р-6452, оп. 2, спр. 6653, у 3-х т., т. 1, арк. 57-57зв.]. Зважаючи на відомі дії І.Бакуліна та вище названі задачі, можна припустити, що перед ним були поставлені приблизно такі ж самі завдання облаштуватися і встановити зв'язок із підпільними райкомами партії міста, що він і зробив. І вже пізніше, під час збору матеріалів до звіту із ідеологічних міркувань ці люди були об'єднані і визнані як Харківський підпільний обком КП(б)У. Тоді ж до складу обкому був включений і І.Корзін, єдиний представник із першого складу підпільного обкому КП(б)У, що залишився і вижив у ворожому тилу.

Працювати підпільникам у Харкові було надто важко. Вже у перші дні окупації почалися масові арешти і страти. У листопаді 1941 року був страчений секретар парторганізації ст. Нова Баварія О.Катаєв, заарештований член Заводського підпільного райкому І.Соколовський та багато інших. Щоб виявити потенційних борців проти нової влади, німці наказали усім комуністам обов'язково зареєструватися у створених райбургомістратах. На превеликий жаль, у місті виявилось багато донощиків і тому утаїти свою партійну приналежність було більш ризиковано, ніж офіційно зареєструватися – адже за приховування партійності можна було поплатися життям, а зареєстровані – були під пильним наглядом окупантів та їх приспівників однак живими. Ускладнювало ситуацію й те, що через область пролягли лінія фронту, а значить тут розташовувалось багато ворожих військових частин.

Природньо, що такий стан справ призводив до розпаду. Про це доповідав А.Коротун. Йому І.Бакулін скаржився, що він знаходиться в очікуванні, що не сьогодні-завтра його викриють [2, ф. П-2, оп. 31, спр. 117, арк. 13]. Цінності, як зазначалося вище, що були призначені для обкомівців, залишилися у М.Михайловського. А.Коротун залишив Н.Даньшевій, у якій жив секретар, 200 крб. на плату за квартиру. Підпільники, щоб прогодуватися, змушені були ходити на мінки у села.

Співставляючи звіт обкому партії про діяльність підпільних організацій і звіт А.Коротуна, можна побачити різючі протиріччя. Так, у звіті обкому відзначається, що «для проведення антифашистської пропаганди було видано 17 найменувань листівок українською та німецькою мовами загальним накладом 5,5 млн. екземплярів» [2, ф. П-2, оп. 31, спр. 2, арк. 38]. Тоді як А.Коротун на початку 1942 року звітував: «Бакулін жалівся, що немає листівок» [2, ф. П-2, оп. 31, спр. 117, арк. 12]. У звіті обкому зазначалося: «знаходячись на лінії фронту, Харківський обком КП(б)У всебічно сприяв активізації підпільних партійних організацій, посилаючи через лінію фронту своїх зв'язкових і розвідників для передачі директив і надання практичної допомоги» [2, ф. П-2, оп. 31, спр. 2, арк. 40]. А.Коротун про це пише по-іншому: «Нагорний жодної людини від Профатілова не бачив. Тільки одна жінка заходила до Даньшевої більше її ніхто не бачив. Нагорний зовсім не поінформований проте, що тут (у радянському тилу, на лінії фронту – О.Д.) відбувається» [2, ф. П-2, оп. 31, спр. 2, арк. 13].

Отже, підпільники були кинуті напризволяще. Дізнавшись про це, ЦК КП(б)У відрядив до Харкова М.Ігнат'єва [2, ф. П-2, п. 31, спр. 113, арк. 34]. Між ним і І.Бакуліним сталися тертя і перший того ж місяця надіслав радіограму в Центр: «З Бакуліним посварився, відсторонив його від керівництва організацією. Керівництво взяв на себе» [2, ф. П-2, оп. 31, спр. 113, арк. 34].

Далі сталася трагедія. 28 березня 1942 року ЦК КП(б)У направив харківським підпільникам допомогу (продовольство і кошти). Вантаж був скинутий за одними даними у районі с. Вільшани [7, с. 258], за іншими – на території Валківського району [2, ф. П-2, оп. 31, спр. 113, арк. 34]. За вантажем були послані Н.Даньшева, П.Омельченко, Н.Дубенко і радістка Ліда [7, с. 258]. У них нібито був складений М.Ігнат'євим для ЦК КП(б)У список харківських підпільників. Посланці були схоплені поліцаями і відправлені до харківської

тюрми. У квітні – травні 1942 року були заарештовані І.Бакулін, А.Коротун, Є.Барановська, А.Китаєнко, Штефан, М., К. і В. Дубенки, М.Омельченко, Шредер, Є.Савченко, О та М. Першини, К.Корабельникова, Я.Барановська [2, ф. П-2, оп. 31, спр. 113, арк. 6].

А.Коротун був направлений у Харків у травні 1942 року, маючи завдання передати «керівним працівникам підпільних партійних організацій про завдання, що перед ними ставляться у сучасний період згідно з наказом Сталіна від 1 травня 1942 року за № 130» [2, ф. П-2, оп. 31, спр. 121, арк. 22]. Однак дуже швидко був заарештований і страчений. Більшість заарештованих загинули, в тому числі й М.Ігнат'єв. У результаті розслідування причин загибелі підпілля слідчі НКДБ прийшли до висновку, що це сталося через зраду Катерини Дубенко та її дочок Віри і Нелі [7, с. 259]. Саме вони були випущені на волю, а у 1943 році емігрували за кордон. Пізніше загинув секретар Основ'янського райкому О. Мотилевський, що входив до підпільного обкому партії. До Перемоги дожили секретар підпільного Заводського райкому І.Гаркуша і запасний секретар Нагорного райкому І.Синіцин. Але вони не відновили підпільний обком партії. Центральний та Український штаби партизанського руху також не змогли цього зробити.

Висновки. Таким чином, Харківський обком КП(б)У існував недовго – з жовтня 1941 по травень 1942 року. Через кадрові зміни у керівництві він залишився без дієвого керівництва і засобів до існування. Швидкий підбір месників, залишення їх із сім'ями призвело до того, що дружина і доньки одного із підпільників М.Дубенка виявилися слабкодушми і не змогли витримати тортурів. Негативною й була роль представника ЦК М. Ігнат'єва, який не зміг об'єднати і активізувати діяльність харківських підпільників.

У подальших дослідженнях проблеми необхідно з'ясувати конкретні завдання, що стояли перед підпільниками, чому Центральний та Український штаби партизанського руху не стали відновляти підпільний обком в Харківській області, а також ті питання, що визначені у тексті даної статті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вохмянін В. Окупація «без купюр» / В.Вохмянін, В.Неделько // Слобідський край. 2005. 15, 22 січня.
2. Державний архів Харківської області.
3. Книга Пам'яті України. 1941 – 1945 / І.О.Герасимов та ін. – К.: Пошуково-вид. агентство «Книга Пам'яті України», 2000.
4. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.) / М.В. Коваль // Україна крізь віки. Т. 12. – К.: Альтернативний дім, 1999.
5. Очерки истории Харьковской областной партийной организации / О.Г.Баськов, С.З.Голиков, Б.В.Дягилев и др. – Харьков: Прапор, 1980.
6. Русский архив: Великая Отечественная. Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг.: Документы и материалы. Т. 20(9). – М.: ТЕРРА, 1999.
7. Скоробогатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941 - 1943) / А.В.Скоробогатов – Харків: Прапор, 2004.
8. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 1945 рр.: У 3-х т. Т. 1 / М.О.Буцько, М.М.Власов, П.І. Денисенко та ін. – К.: Політична література, 1967. – С. 299 – 352.
9. Харківський історичний музей.
10. Центральний державний архів громадських організацій України.